

SON TUNÇ-ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDA NAHÇIVAN'DA
SANATKÂRLIKHANDICRAFT IN LATE BRONZE-EARLY IRON AGE IN
NAKHCHIVAN*Toğrul HALİLOV****Özet:**

Makalede Son Tunç-Erken Demir Çağı'nda Nahçıvan'daki, seramikçilik üzerinde durulmuştur. Seramikçilik, Nahçıvan'ın en eski sanat alanıdır. Bu dönemde Azerbaycan'ın diğer şehirleri gibi Nahçıvan da önemli bir sanat merkezi olmuştur. Seramik ürünler boyut, biçim, desen, yapıldığı malzeme ve yapılış teknolojisine göre birbirinden farklıdır. Nahçıvan seramikçilerinin yapmış olduğu kil kaplar, sofraya veya mutfak seramiği olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Aynı çağa ait arkeolojik materyallerin benzerlerine Güney Kafkasya ve Ortadoğu'daki Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'da rastlanmıştır. Karşılaştırmalı araştırma sonucunda belirlenmiştir ki, Nahçıvan'da en eski çalışma aletleri taştan ve kemikten yapılmıştır. Metal işleminin kullanılması ile ilgili sonraki dönemde yeni tip iş aletleri yapılmıştır. Tunç ve Demir döneminde taş ve kemik aletler az kullanılmıştır. Belirlenmiştir ki, Nahçıvan'da Son Tunç Çağ-Erken Demir Çağ sürecine tarihlenen yerleşimlerden ele geçen ok, hançer ve mızrak uçlarından, süslerden oluşan buluntu grupları Azerbaycan'ın Hocalı-Gedebey kültürel sürecine özgü özellikler göstermektedirler. Hançerlerin bazıları Ortadoğu kültürüne aittir.

Anahtar Kelimeler: Hançerler, Ok ve Mızrak Uçları, Ortadoğu Kültürü, Hocalı Gedebey, Sanatkârlık, Bezek Eşyaları.

Abstract:

The article handicraft have been learnt in the Nakhchivan late bronze-early iron age. It was defined that pottery was one of the ancient craftsmanship areas in Nakhchivan. At that time Nakhchivan, as well as the other regions of Azerbaijan, was an important centre of craftsmanship. The pottery products differed from one another in their size, shape, ornaments on them, the material they were made of and the technology. The pottery products made by Nakhchivan potters were divided into two groups-welfare and kitchen ceramics. Their similar monuments in the South Caucasus and the Middle East in the same period, the archaeological materials found in the Urmia basin and Eastern Anatolia. As a result of comparative investigation it is defined that oldest labour tools produced from bone and stone in Nakhchivan. New type of labour tools are produced connecting to treatment of metal in following

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölümü - Azerbaycan x.toqrul@gmail.com

period. Stone and bone tools are used little in iron and bronz period. It is defined that daggers, arrow and spear heads, jewelry founded in archaeological monument belong to epoch late bronze-early iron age in the Nakhchivan have got peculiarity of culture of Khojali-Gadabay in Azerbaijan. Some of daggers belong to culture Near East.

Key words: Daggers, Arrow and Spear, Culture Near East, Khojaly Gadabay, Handicraft, Jewelery.

Giriş

Maddi ve manevi kültürümüzün araştırılmasında eski yerleşimlerden bulunmuş sanatkârlık ürünleri önemli bir yer tutmaktadır. Onların incelenmesi sonucunda insanların çeşitli tarihi dönemlerde, çeşitli sanat alanları ile uğraştıkları anlaşılmıştır. Azerbaycan'ın diğer bölgeleri gibi, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin zengin doğal kaynaklara sahip olması eski zamanlardan başlayarak bu topraklarda çeşitli sanat alanlarının oluşması için gerekli ortamı yaratmıştır. İnsanlar tarihin çeşitli dönemlerinde olduğu gibi M.Ö. II. bin yılın sonu- I. bin yılın öncesine ait Son Tunç-Erken Demir Çağı'nda da çeşitli sanatkârlık alanları ile uğraşmışlardır. Seramikçilik, metal işleme, dokuma, taş işleme vb. bu çağın ilginç sanat alanlarındandır.

1. Seramikçilik Sanat Alanı

Son Tunç- Erken Demir Çağı'nda Nahçıvan'da bulunan seramikler, Erken ve Orta Tunç Çağı'ndaki kaplar, narın veya iri kum karışımı olan kilden yapılmış, gri ve pembe renkte iyi pişirilmiştir. Boz renkli kaplar genellikle basit, pembe renkliler ise boyalı yapılmıştır.

Boz renkli kaplar dağlık topraklardaki arkeolojik yerleşimlerde (Kolani, Sarıdere, Hakkıxlık vb.) çok sayıda bulunmuştur. Bunların yapımında Orta Tunç Çağı'nın izleri nispeten zayıftır. Bu bölgelerde bulunan arkeolojik yerleşimlerde boyalı kaplar az, basit kaplar ise çoktur (Tablo I: 1-12).

Araz Çayı ve Nakçıvançay nehrindeki I. Kültepe, II. Kültepe, Şahtaktı, Kalacık, Yurdçu yerleşim alanları ve onlara ait nekropollerde çok sayıda boyalı kap bulunmuştur (Tablo I: 13-21). Araz Vadisi'ndeki arkeolojik yerleşimlerde bulunan Son Tunç- Erken Demir Çağı'na ait kil kapların yapımında Orta Tunç Çağı'nın gelenekleri daha fazla gözönüne alınmış ve geliştirilmiştir. Nahçıvan boyalı kapları Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Urumiye havzasının kil kapları ile benzerlik teşkil etmesine rağmen, bazı özelliklerine göre bunlardan farklıdır. Bunun temel nedenlerinden biri Nahçıvan'da boyalı kapların bir grubu yerli üretim ocaklarda, yerli seramikçiler tarafından yapılmasıdır. Son Tunç Çağı'nda polikrom (çok

renkli) kaplar daha yaygındır. Bunların nakışlanmasında, renklenmesinde kırmızı, siyah, sarı renkler kullanılmıştır. Erken Demir Çağı'nda ise boyalı kil kaplar genellikle tek renkli yapılmıştır ve daha çok kırmızıyı kullanılmıştır. Bu çağın yerleşimlerinde beyaz inkrustasiyalı (boyalı) kaplara çok az (I. Kültepe, Kazkan) rastlanmaktadır. Beyaz inkrustasiyalı (boyalı) kapların az bulunmasının temel nedenlerinden biri, Nahçıvan'ın bu tip seramik üretiminin temel merkezlerinden biri olmayışındır. Orta Avrupa ve Küçük Asya'dan Çin'e kadar geniş bir alana yayılmış beyaz inkrustasiyalı seramiğin üretimi Azerbaycan'da Hocalı-Gedebey kültürü kavimlerine aittir.

Nahçıvan'ın Son Tunç ve Erken Demir Çağı'nın seramik ürünleri içerisinde kadeh, çanak, çömlek vb. ile birlikte çaydanlık gibi çeşitli kaplar da önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar bir kural olarak kabarık gövdeli, dışa katlanmış ağız kenarlı, lüleli ve kulplu yapılmıştır. Bazılarının lülesinin ters tarafında kulp yerine delikli, kulakçık şeklinde çıkıntılar yapılmıştır (Tablo I: 5, 11). Şortepe, Qızılburun, I. Kültepe, Şahtaktı ve Nahçıvan nekropolünde bulunan bu tip kaplar biçim ve özelliklerine göre Tepehisar, Göytepe, Tepesialk vb. çaydanlıkları ile benzerlik teşkil etmektedir.

Nahçıvan'daki Son Tunç ve Erken Demir Çağı'na ait yerleşimlerde bulunmuş kase, çanak, çömlek gibi kaplardan farklı olarak çaydanlıklarda "Hocalı-Gedebey" kültürüne ait özelliklerin görülmesi (Tablo I: 15, 16), Son Tunç- Erken Demir Çağı'nda bu bölgede Ortadoğu kültürü ile yerel kültürlerin (Nahçıvan ve Hocalı-Gedebey kültürü) birbirini etkilediğini göstermektedir. Arkeolojik kaynaklara bakıldığında çaydanlık gibi kil kapların temel üretim merkezi Nahçıvan ve Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile birlikte Urumiye havzasıdır.

Nahçıvan'da Son Tunç- Erken Demir Çağı'nda kil kapların nakışlanmasında basma, çizme, çertme, konnelyur, zoomorf süslemelerin kullanılmasının yanı sıra olarak «Ş», «T», «M», «Y» biçimli desenlerden, tümör yapıldığı ve dairesel batıklardan, yuvarlak kabartmalar ve mantar biçimli çıkıntılarının da kullanıldığı görülmüştür. «Ş», «T», «M», «Y» biçimli desenler yerel seramikçiliğe mahsus özellikler taşımaktadır (Tablo I: 14). Mantar biçimli çıkıntılı olanlar (Tablo I: 12, 13, 14) ve konnelyur süslemeliler (Tablo I: 1, 18) beyaz inkrustasiyalı kil kaplar, Hocalı-Gedebey kültürüne aittirler. I. Kültepe, Kükü, Yurdçu, Kızılburun ve diğer arkeolojik yerleşimlerde bulunmuş bu gibi kil kapların benzerleri Hocalı-Gedebey kültürüne ait arkeolojik yerleşimlerin bir çoğunda da (Mingeçevir, Genceçay vb.) bulunmuştur.

2. Taş İşleme Sanat Alanı

Taş işlemenin Nahçıvan'ın eski işçilik alanlarından biri olduğu Son Tunç-Erken Demir Çağı'na ait arkeolojik malzemelerin bulunması ile kanıtlanmıştır. Bunların yapımında keskin kalpeler veren obsidian,

çakmaktaşı gibi sert taşlar kullanılmıştır. Darbelenme yöntemi ile kalpelenme, dişklenme, kezleme tekniği ile yapılmıştır. Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden çok sayıda taş iş aletleri, biçim ve özelliklerine göre birbirinden farklı olarak ten taşı ve sürtgeçler, çekiçler, hevendesteler, bülövrler olmak üzere bir kaç gruba ayrılmaktadır.

2.1. Ten Taşları ve Sürtgeçler

Nahçıvan'daki Babatepe (Novruzlu ve Bahşeliyev, 1993: 51), I. Kültepe (Habibullayev, 1959: 48), Kızılburun (Abibullayev, 1982: 152), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 43; Seyidov, 1993: 46), Şahtahtı (Akayev, 2002: 102, tablo XXX, 1-4), Karnıyarık (Bahşeliyev, 2002: 34), Kumluk (Bahşeliyev, 2006: 84), İliklikaya (Halilov, 2008: 94-98) vb. eski yerleşim yerlerinden bulunan ten taşları ve sürtgeçler kırmızı veya gri renkli tuf taşından, granitten (porfier) ve diğer taşlardan yapılmıştır.

Ten taşlarından bir kısmı kayık biçiminde yapılmıştır. Bunların oturacağı, yarım daire ve üst kısımları çukur şeklinde yapılmıştır. Her iki taraftan uçları yukarıya kalkmıştır (Tablo II: 1, 4). Diğer grup ten taşları ise ovalimsi biçimde üst bölümü yassı, oturacağı kabarık olarak yapılmıştır (Tablo II: 5, 15). Uzunsov biçimde yapılmış sürtgeçlerin kullanılan yüzü yastı, kullanılmayan yüzü ise kabarık şekilde yapılmıştır. Çoğunun uçları yarım dairesel bir şekilde yapılmış olsa da, bazıları biraz şiş veya kabarık şekilde yapılmıştır. Nahçıvan'ın eski yerleşim yerlerinde bulunmuş ten taşı ve sürtgeçlerin benzerleri Mingeçevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: 152), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 340), Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 21), Karabağ (Caferov, 2000: 60), Babaderviş (İsmayılov ve Aliyev, 1972: 68) yerleşimlerinde ve Güney Kafkasya'daki diğer arkeolojik yapılarda bulunmuştur (Kuşnareva ve Çubınşvli, 1970: 13-15).

2.2. Çekiçler. Bu arkeolojik malzemelerin çoğunluğu basittir, bazılarını üzerinde bir veya birkaç yiv (oyuk) açılmıştır (Tablo II: 2, 7, 8, 10). Babatepe (Novruzlu ve Bahşeliyev, 1993: 52), I Kültepe, Kızılburun (Abibullayev, 1982: 153), II Kültepe (Aliyev, 1977: 45; Seyidov, 1993: 50), Şahtahtı (Akayev, 2002: 102) vb. bulunmuş çekiçler, biçim ve özelliklerine göre birbirinden farklıdır. Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden II. Kültepe (Aliyev, 1977: 45; Seyidov, 1993: 50) ve Şahtahtı'nda (Akayev, 2002: 102) bulunmuş çekiçlerin bir grubu koyu gri renkli çay taşından kabarık gövdeli bir şekilde yapılmıştır (Tablo II: 2, 8, 10). Bunların çoğunluğunun üzerinde bir veya birkaç yiv açılmıştır. Uzunsov, üçgen biçimli taş çekiçlerden farklı olarak bu tip çekiçlerde yiv, çekiçlerin yukarısında ve yan bölümünde yapılmıştır.

Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinde bulunmuş ikinci grup çekiçler üçgen biçimli, üst tarafı dar, düşük tarafı enli, bir ucu sivri, diğer ucu ise yarım dairesel biçimdedir (Tablo II: 7). Kabarık gövdeli

çekiçler gibi Uzunsov, üçgen biçimli çekiçler de açık ve koyu gri renkli yuf taşından yapılmıştır Babatepe (Novruzlu ve Bahşeliyev, 1993: 52), Kalacık (Seyidov, 1985: 320-321) ve başka yerleşimlerde bulunmuş bu türden arkeolojik malzemelerin çoğunluğunun her iki yüzeyi sürtülerek yastı bir hâle getirilmiştir. Gövdesinde bir veya birkaç yiv açılmıştır. Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinde bulunmuş bütün bu taş çekiçlerin benzerlerine Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde (Mingeçevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: 150), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 343), Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 19) rastlanmıştır.

2.3. Hevengdesteler

Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinde bulunmuş hevengdestelerin hepsi gri tuf taşından yapılmıştır. Hevengin gövdesi kabarık, üzeri biraz pürüzsüz, sığ ve küçük çaplıdır (Tablo II: 14). Destenler ise ince ve uzunsov biçimli yapılmıştır (Tablo II: 6, 9). Destenlerin işlek tarafı oval biçimde, hevengin çapına uygun olarak yapılmıştır. Destenin bu şekilde hazırlanması hevengde yenilebilir tohumların ezilmesini kolaylaştırmıştır. Babatepe (Novruzlu ve Bahşeliyev, 1993: 51), I. Kültepe, Kızılburun (Abibullayev, 1982: 153), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 42; Seyidov, 1993: 36), Şahtahtı (Akayev, 2002: 105), Karnıyarık (Bahşeliyev, 2002: 34) v.b. yerleşimlerinde bulunmuş hevengdestelerin benzerlerine Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 19, 21), Mingeçevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: 21-25), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 348), Karabağ (Caferov, 2000: 70), Babaderviş (İsmayılov ve Aliyev, 1972: İsmayılov, 1978: 81), Şamhor (Halilov, 1959: 152) vb. yerleşimlerinde de rastlanmıştır.

2.4. Bülövlər

Bu arkeolojik malzemeler kendine özgü spesifik özelliği ile farklıdır (Tablo II: 3). Bülövlardan metal iş aletleri, silahların kesinliğinin artırılmasında (itilenme), cilalanmasında kullanılmıştır. Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir dönemine ait yerleşimler I. Kültepe (Aliyev, 1977: 93), Demyeler (Bahşeliyev, 2006: 85)'den bulunmuş bülövlarin hepsi formaca birbiriyle benzerlik teşkil etmektedir. Bunlar dikdörtgen veya konik biçimde yapılmıştır. Ekseriyetinin bir yüzüne ip geçirmek veya asmak için delik açılmıştır.

Taş işleme sanatı ile ilgili Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden iş aletlerinin yarı sıra obsidin (devegözü taşı) ok uçları, akik, firuze boncuklar da bulunmuştur. Bunların her biri maddi ve manevi kültürümüzün araştırılmasında bilimsel önem taşımaktadır.

2.5. Ok Uçları

Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden Hakkıxlık, Kolanı (Novruzlu ve Bahşeliyev, 1992: 53, 65), Muncuklutepe (Aslanov,

İbraqimov ve Kaşkay, 2003: 15, 20) (vb.) çok sayıda ok ucu bulunmuştur. Bu arkeolojik malzemeler obsidian taşından (devegözü taşı) üçgen biçimde kalpelenme, diş eklenme, kezzeme tekniği üzerine kanatlı ve kanatsız yapılmıştır (Tablo II: 11, 12, 13). Her iki türlü ok uçlarının arka bölümüne oka geçirilmesi için oyuk açılmıştır. Bunlar kanatsız ok uçları ile karşılaştırıldığında kanatlı ok uçlarının okun değdiği yerden kolaylıkla çıkmasına engel olduğu ve bunların daha tehlikeli oluşu görülmüştür. Yapılan arkeolojik araştırma sonucu görülmüştür ki, hem kanatlı, hem de kanatsız ok uçları Güney Kafkasya'da çok yaygındır. Benzerleri Mingeçevirde (Kaziyev, 1951: 12-14; Aslanov, Vaidov ve İone, 1959; Tablo XV: 1-15), Genceçay bölgesinde (Nerimanov, 1958: Tablo II, IV), Gedebev'de (Munçayev, 1975: 115) ve diğer yerleşimlerde de bulunmuştur.

2.6. Boncuklar

Nahçıvan'ın Son Tunç ve Erken Demir Çağı yerleşimlerinden bulunmuş akik, firuze türlü taşlardan yapılmış boncuklar biçim ve özelliklerine göre farklıdır. Silindirik, balon biçimli, küçük doğranmış hâlde yapılmışlardır (Tablo II: 16, 17, 18, 19). Bunların çoğu basit yapı ve iyi cilalanmıştır. Bazılarının üzeri çizme yöntemi ile çeşitli geometrik ornamentlerle (kırık, dalgalı çizgilerle vb.) nakışlanmıştır. Akik boncuklar sayıca çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunun temel nedeni Azerbayca'nın akik taşı açısından zengin olmasıdır. Sayıca çoğunluğu oluşturan ikinci tip boncuklar, beyaz renkli macundan yapılmıştır. Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden üzeri gök şirle kaplanmış pasta boncuklar azdır. Kızılburun, Şahtahtı, Çalxankaleden (Aliiev, 1966: 15, 18) bu türlü boncuklar bulunmuştur. Nahçıvan'ın eski yerleşimlerinden az sayıda üzeri gök şirle kaplanmış boncukların bulunmasının temel nedeni bu türdeki boncukların yapısının bölgeye değil Ortadoğu kültürüne ait olmasıdır.

Son Tunç- Erken Demir Çağı'nda Nahçıvan'ın taş işleme alanında sondaj, çizme, dövme teknik yöntemleri de kullanılmış taş üzerinde çeşitli şekillerde tasvirler yapılmıştır.

2.7. Taş Üzerindeki Tasvirler

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde bu türlü arkeolojik malzemeler Gemikaya yerleşiminde ve Kolanı, Sarıdere nekropolündeki kabir taşlarının üzerinde bulunmuştur.

Gemikaya yerleşimindeki kaya üstü tasvirler insan, hayvan, astral resimler olmak üzere birkaç gruba bölünmektedirler. Bunlar dövme, sondaj, sürtme yöntemleri ile yapılmıştır. Kaya üstü tasvirlerin hepsi eski insanların yaşam tarzını, maddî ve manevî kültürünü yansıtmaktadır (Tablo III, 1, 2, 3). Bunlar biçim ve özelliğine göre Ortadoğu kültürü ile bağlantılı oluşturmaktadır (Halilov, 2011: 23-29) ve Kelbedgar, Afyon vb. petroklifleri gibi tarihi bakımından bilimsel önem taşımaktadır.

Kolanı nekropolündeki tasvir yedinci adet kabrin yan duvarındaki iri sal taşların üzerinde bulunmuştur (Tablo III: 7, 8). Yapılan arkeolojik araştırmalara göre yüksekliği 103 acm, genişliği 82 acm olan trapesbiçimli taş levha üzerindeki tanımlamanın birinde güneş tanrısı, diğerin de ise hami ruh çizilmiştir (Bahşaliyev, 2002: 63). Bu resimlerdeki bazı benzer özellikleri Sibiryaya, Güney Kafkasya, Gemikaya, Hatunçay, Afyon kayaüstü tanımlamalarında, Hocalı Gedebey kültürüne ait kil kapların üzerinde, Mısır herogliflerinde ve Orhun Yenisey yazıtlarında görmekteyiz.

Sarıdere nekropolündeki dördüncü kabir taşının üzerinde kuş tasviri vardır (Tablo III: 6). Bu tasvir diğer tasvirler gibi eski aşiretlerin dini-ideolojik görüşlerini, mitik düşünce tarzını yansıtmaktadır.

3. Metal İşleme Sanat Alanı

Son Tunç- Erken Demir Çağı'nda Nahçıvan'da metal işlemenin daha çok gelişmesi bu çağa ait yerleşimlerden çok sayıda Tunç eşyanın bulunması ile kanıtlanıyor. Bunları hançerler, ok ve mızrak uçları, süs eşyalar Tunç iş aletleri oluşturuyor.

3.1. Hançerler

Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağı'na ait yerleşimlerde bulunmuş tunç hançerler formca dört ana tipe ayrılıyorlar.

Birinci tipe kabzası yastı, üçgen biçimli namlu, omurgası kabarık hançerler dahildir. Bunların namu düz yapılmış, ucu inceltilmiştir. Bazılarının kısa kabzasında bir delik açılmıştır (Tablo IV: 1, 2). Bu tip hançerler Kolanı, Kızılburun, Hakkıhlık nekropollerinde bulunmuştur (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 57, 65; Bahşaliyev, 2002: 42). Bunlar biçim ve özelliklerine göre Şamhor, Gedebey (Pokrebova, 1977: 82), Ganceçay (Nerimanov, 1958: tab. XIII, 17, s. 101), Mingeçevir (Kazıyev, 1951: 15; Aslanov, Vaidov ve İone, 1959; tab. XIII) ve Güney Kafkasya'daki diğer yerleşimlerde (Pokrebova, 1977: 34-35) bulunmuş hançerlerle benzerlik teşkil etmektedir.

İkinci tipe kabzası ile başlığı ayrı ayrı yapılmış hançerler dahildir (Tablo IV: 3). Bu tipe dahil olan hançerler Kolanı nekropolünde bulunmuştur (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 65). Hançerlerin hepsinin üçgen biçimli namlusu birinci grup hançerler gibi omurgasında kabartmalıdır, kısa kabzasında bir delik açılmıştır. Ağız kenarları düz, ucu sivri, inceltilmiş yapılmıştır. İkinci grup hançerlerin benzerleri Hanlarda (Nerimanov, 1958: 91), Mingeçevirden (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tab. XIV, 4, 6, 8, 9) ve Hocalı-Gedebey kültürüne ait diğer yerleşimlerde (Avşarova, 2007: 22-23) bulunmuştur.

Üçüncü tipe kabzası ve başlığı tamamen dökülmüş boru kabzalı hançerler dahildir. Bunların kabzasının ortası dikdörtgen biçimli

kabartmalıdır, ucu sivri, ağzı keskin, inceltilmiş yapılmıştır (Tablo: IV, 4, 5, 6, 7, 8). Muncuklutepe (Aslanov, İbraqimov ve Kaşkay: 2003, 26, 34), Kolanı (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 65), Boyahmed (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1993: 22), Kumluk (Bahşaliyev, 2006: 81-85) nekropollerinde bu türlü hançerler bulunmuştur. Bu arkeolojik malzemelerin benzerleri Hocalı-Gedebey kültürüne ait Hanlar (Nerimanov, 1958: 91), Mingçeşevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tab. XIV, 4, 6, 8, 9) ve diğer yerleşimlerde (Avşarova, 2007: 22-23) bulunmuştur. Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağı'na ait yerleşimlerde bulunmuş bu tipe dahil olan hançerler ikinci tip hançerler gibi konik biçimli başlıklı yapılmasına rağmen kendine mahsus yerel özellikler taşımaktadır.

Kolanı nekropolünde bulunmuş hançerin yaprak biçimli namlusu kabzasına birleşik bölümde dörtgen formada kalınlaştırılmıştır (Tablo IV: 4). (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 65).

Kolanı nekropolü Şahbuz bölgesinin Kolanı köyünde yer almaktadır. İlk kez 1986 yılında tespit edilmiştir. 1986-1989 yıllarında nekropolde 16 taş kutu şeklinde kabir bulunmuştur. Kabirlerden M.Ö. II-I binyıla ait insan iskeleti, kil kaplar, silahlar, süs eşyaları ve diğer arkeolojik malzemeler bulunmuştur.

Muncuklutepe nekropolünde bulunmuş hançerin birinin kabzası tamamen basit yapılmıştır (Tablo IV: 5) (Aslanov, İbraqimov ve Kaşkay: 2003: 26, 34).

Muncuklutepe nekropolü Ordubad ilçesinin Sabirkend ve Kelenterkend köylerinin yakınlarında yer almaktadır. Nekropolü ilk kez K.M. Aslanov araştırmıştır. Sonraki dönemde orada B. İ. İbrahimli tarafından araştırmalar yapılmıştır. Araştırma sırasında nekropolde 33 kabir incelenmiştir. Kabirlerden M.Ö. VIII-VI yüzyıllara ait insan iskeleti, kil kaplar, süs eşyaları, silahlar ve diğer arkeolojik malzemeler bulunmuştur.

Kumluk nekropolünde bulunmuş bu tipe giren hançerlerden birinin konik biçimli başlığının yukarısı ve aşağısı üçgenler oluşan ağlarla bezetilmiştir (tab. I: 6). Diğer hançerin başlığının yukarısı nakışsız, başlığın gövdesi ise üçgenlerle nakışlıdır (tab. IV, 7) (Bahşaliyev, 2006: 81-85; Halilov, 2008: 117-121).

Boyahmed (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1993: 22) nekropolünden bulunmuş hançerlerin konik biçimli başlığı biçim ve özelliklerine göre, Kumluk hançeri gibi üçgenlerden oluşan ağlarla bezenmesine rağmen ondan farklıdır (Tablo I: 8). Boyahmed hançerinin başlığındaki üçgenlerden oluşan ağlar Kolanı hançerleri gibi svastika biçiminde yapılmıştır.

Boyahmed, Kolanı hançerinin konik biçimli başlığındaki svastika biçimli nakış Nahçıvan'ın eski aşiretlerinin manevi kültürüyle ilgili bir fikir

vermektedir. Fikrimizi dayandırmak için kaynaklara göz atarsak görürüz ki, konik biçimi eski aşiretlerin tasavvurunda gök kubbesini, svastika resmi güneşi, dünyanın dörtbiçimli olduğunu sembolize ediyor. Tunç Çağına ait boya bezemeli ve basit kil kapların üzerinde svastika tasvirleri çizilmiştir. Bunların bir grubunun Güneş'i veya hayırsever Tanrılarla ilişkili kuş ve insanları sembolize ettiğini bazı araştırmacılar da belirtmiştir. Sibirya halklarının, özellikle Yakutların halk inançlarında svastika resmi koruyucu bir marka ile sembolize edilmektedir (Okladnikova, 1981: 39). Eski Türkler Gök Tanrısına kudretli Allah gibi tapınmışlar. Şunların dini-ideolojik görüşlerine göre Gök Tanrı insanların talihini çözer, hakanları yükseltir veya devirir (Stebleva, 1976: 45). Türklerin dini- ideolojik görüşlerinde hakana iktidarın gökten verilmesi, onun dağ kültü ve hayat ağacı ile bağlılık teşkil etmesi ile ilgili çeşitli efsane ve rivayetler vardır (Patopov, 1978: 53). Konik biçiminin eski insanların tasavvurunda gök kubbesini, svastika resminin güneşi sembolize etmesi, dünyanın dört biçimli olduğunu göstermesi ile ilgili çok sayıda bilgi vardır (Bahşaliyev, 2002: 40).

Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağına ait dördüncü tip hançerler ikinci tip hançerler gibi komple dökülmesine rağmen ondan farklıdır. Bu tipe dahil olan hançerlerin kabzası ikinci tip hancerlerden farklı olarak yassı yapılmıştır. Desteğinin omurgası kalın, ucu sivridir. Namlusu her iki yüzden inceltirilmiştir (tab IV, 9). Culfa (Aliyev, 1977: 102), Kızılburun (Bahşaliyev, 2005: 110) nekropollerinden bu tip hançerler bulunmuştur.

Culfa nekropolü aynı adlı şehrin yakınlarında yer alıyor. Nekropol 1939-1940 yıllarında demiryolu çekimi sırasında dağıtılmıştır. Dağılmış kabirlerden bir grubunun malzemeleri K.K. Vasiliyev tarafından toplanarak 1951 yılında Gürcistan Devlet Tarih Müzesi'ne teslim edilmiştir. Müzedeki arkeolojik malzemeler V. H. Aliyev tarafından araştırılmıştır. Arkeolojik malzemeler Erken Demir çağına ait kil kaplardan, süs eşyalarından ve Tunç hançerlerden ibarettir .

Kızılburun nekropolü Nahçıvan şehrinin güneyinde, Babek ilçesinin Nehrəm köyünde yer alıyor. İlk kez 1895 yılında N. V. Fyodrov tarafından bulunmuştur. 1896 yılında İmparator Arkeolojik Komisyonunun talimatı ile nekropolde arkeolojik kazılar yapılmıştır. Kazı sırasında bulunmuş maddi kültür örnekleri Moskova'daki Devlet Tarih Müzesi'ne verilmiştir. 1909 yılında bu malzemelerin bir grubu A. A. Spisin tarafından yayınlanmıştır. Nekropolda 1926 Meşşaninov tarafından bir, A. A. Miller tarafından iki Son Tunç- Erken Demir Çağı'na ait kabir araştırılmıştır. Kabirlerden kil kaplar, süs eşyaları ve diğer arkeolojik malzemeler bulunmuştur.

Culfa, Kızılburun nekropollerinden bulunmuş dördüncü tip hançerler Ortadoğu kültürüne ait özellikler taşıyor. Bunların benzerleri Muğan'da, Uzuntepe'de (Djafarzade, 1946: tab. V, 5,2), Gedebe'de vb. (Aliyev, 1977:

102) ile Ortadoğu kültürüne ait yerleşimlerde de bulunmuştur (<http://www.belgeler.com> Hanifi Biber , 205: 15, 17). Bu türlü hançerler Ön Asya ülkelerinde (Assuriya, Nihavend vb.) yaygındır.

3.2. Ok uçları. Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağı'na ait Hakkıxlık, Kolanı (Novruzluve Bahşaliyev, 1992: 53, 65), Muncuklutepe, Mardangöl (Aslanov, İbraqimov ve Kaşkay: 2003: 15, 20), Kızılburun (Bahşaliyev, 2005: 113) v.b. bulunmuş tunç ok uçları, taş ok uçları gibi kanatlı ve kanatsız olmak üzere iki tipe ayrılmaktadır (Tablo V: 5, 6).

Kanatlı ok uçları üçgen biçiminde dökme ve dövme yöntemi ile, yapılmıştır. Şunların uçları sivridir, tiyesinin ortasından destegine doğru kabarıktır (Tablo V: 1, 2, 11, 12, 15). Bazılarının kanatları bir miktar içeri katlanmışdır. Kanatlı ok uçlarının bu türlü yapılması okun değdiği yerden kolaylıkla çıkmasının geçmekte ve daha yaralayıcı olmasını sağşamaktadır.

Kanatsız ok uçları dökme yöntemi ile hazırlanmıştır (Tablo V: 3, 8, 11). Bunların çoğunun sapı yassı, bazıları ise biraz yuvarlak yapılmıştır. Sapla birleşen omuz kısmı düz veya eğimlidir. Her iki tip ok uçları Güney Kafkasya'da daha çok yaygındır. Benzerleri Mingçeçevirde (Kaziyev, 1951: 12-14; Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tab. XV, 1-15), Genceçay ilçesinde (Nerimanov, 1958: tab. II, IV) ve diğer yerleşimlerde bulunmuştur.

3.3. Mızrak uçları. Tunç ok uçları gibi mızrak uçları da Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağı'na ait yerleşimlerden Kızılburun (Seyidov, Bahşaliyev, Novruzlu ve Babayev, 1995: resim 11, 10.11), Culfa (Aliyev, 1977: 103), Mardangöl (Aslanov, İbraqimov ve Kaşkay, 200: tab. LXXI, 1, 2) vb. çok sayıda bulunmuştur. Dökme, dövme yöntemleri ile yapılmış mızrak uçlarının hepsinin ucu sivri, tiyesi enli yapılmasına rağmen biçim ve özelliklerine göre iki tipe bölünüyorlar.

Birinci tip mızrak uçları boru destekli yapılmıştır (Tablo V: 10). Bunların ucu sivri, tiyesi enli, uzunsov biçimdedir. Tiyesinin ucundan destegine doğru kabartılmışdır.

İkinci tip mızrak uçları yastı destekli yapılmıştır. Bunların desteginin ortasına küçük delik açılmışdır (Tablo V: 9). Her iki tip mızrak uçlarının benzerleri Mingçeçevir'de (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tablo. IX, XV), Gedebey'de (Halilov, 1959: 103), Muğan'da (Djafarzade, 1946: tab. XII), Lenkeran'da (Mahmudov ve Kesemanli, 1947: tab. II, 8), Gürcistan'da (Piçxealuri, 1979: tabl. XXXI, 11), Kuban'da (Kozenkova, 1982: 154) ve Güney Kafkasya'daki (Texov, 1957: 68; Markovin ve Munçaevev, 2003: 72) diğer Son Tunç- Erken Demir Çağı'nın yerleşimlerinde bulunmuştur.

3.4. Emek Aletleri

Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağına ait yerleşimlerde bulunmuş metal işleme sanatı ile ilgili arkeoloji malzemelerden bir kısmının tunçtan yapılmış bıçak, makkaç vb. gibi iş aletleri oluşturmaktadır.

Bıçak tipli iş aletleri I. Boyehmed (Novruzlu ve Bahşeliyev, 1993: 35), Kızılburun (Bahşeliyev, 2005: 64) nekropollerinden bulunmuştur (Tablo I: 13, 20). Şu arkeolojik malzemeleri her biri kendine özgü spesifik özelliği ile farklıyorlar.

Kızılburun nekropolünden bulunmuş tunç bıçak güçlü doğal aşınmaya maruz kaldığından iyi saklanılmamıştır. Bıçağın namu kabzasına kadar yassı ve enli yapılmıştır (Tablo VI: 1). Boyehmed nekropolünde bulunmuş tunç bıçak Kızılburun bıçağı gibi yassı kabzalı yapılmasına rağmen kendine özgü özelliği ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu arkeolojik malzemenin yassı ve kısa kabzası ortada birkaç eğri yapılmış ve ucuna doğru eğilmiştir (Tablo VI: 2). I. Kültepe yerleşiminde bulunmuş bıçak türlü iş aleti tamamen doğal aşınmaya maruz kaldığından onu biçim ve özelliği hakkında daha net bilgi vermek zordur (Habibullayev, 1959: 53). Yapılan araştırma sonucunda Kızılburun, Boyehmed nekropollerinden bulunmuş bıçakların benzerleri Mingçeşevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: resim 63), Genceçay (Nerimanov, 1958: 91), Gedebey (Halilov, 1959: 92, 93), Karabağ (Ceferov, 2000: tab. 49, 8) vb. yerleşimlerde bulunmuştur.

3.5. Makkaçlar

Nahçıvan'daki Hakkıhlık (Novruzlu, Bahşeliyev, 1992: 60), Demyeler (Bahşeliyev, 2006: 88) yerleşimlerinden bu tip Tunç emek aletler bulunmuştur (tab VI, 3, 4). Nazik tunç tebekeni dövme yöntemi ile yapılmıştır. Biçim ve özelliğine göre Trialetti'den (Kuftin, 1941: 69), Mingçeşevir'den (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: 83), Hacıveller nekropolünden (Müseyibli, 2008: tab. III, 8) bulunmuş makkaçlarla (pençetler) benzerlik oluşturmaktadır. Bu tip arkeolojik malzemelerin hangi amaçla kullanıldığını belirlemek biraz zor olduğu için bunların tıpta veya kosmetikte kullanıldığı düşünülmektedir.

3.6. Süs Eşyaları

Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden çeşitli formalı süs eşyaları bulunmuştur. Bunlar biçim ve özelliğine göre birbirinden farklı olmak üzere birkaç türe ayrılmaktadır.

Alınlıklar: Alınlıklar iki temel tipe ayrılıyorlar.

Birinci tip alınlıklar dövme yöntemi ile lentbiçimli uçları dışa katlanmış, dairesel biçimde yapılmıştır (Tablo VI: 5). Sarıdere (Bahşeliyev, 2002: 28), Kızılburun (Seyidov, Bahşeliyev ve Novruzlu, 1995: resim 12, 11)

nekropollerinden bu tip alınlıklar bulunmuştur. Sarıdere nekropolünde bulunmuş alınlıkların her ikisinin ortasında küçük delik açılmıştır. Bunların birinin üzeri dövme noktalarlasüslenmiştir, diğer alınlık basit yapılmıştır. Kızılburun nekropolünden bulunmuş alınlık tamamen basit yapılmıştır, üzerinde hiç bir delik açılmamış, nakış vurulmamıştır (Tablo VI: 6). Sarıdere, Kızılburun alınlıklarının benzerleri Gadabey, Genceçay (Narimanov, 1958: 58), Kuşçu (Kumel, 1938: 134) yerleşimlerinde bulunmuştur.

İkinci tip alınlıkların uçları düz yapılmıştır (Tablo VI: 7, 8). Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 44), Kumluk (Halilov, 2008: 99) yerleşimlerinde bulunmuş bu tip alınlıklar birinci tipe giren alınlıklar gibi lentbiçimli dövme yöntemi ile yapılmasına rağmen bazı farklı özellikler taşımaktadır. Kolanı nekropolünden bulunmuş alınlığın uçları yuvarlak biçimli yapılmıştır. Üzeri çizme, bıçak biçimli desenlerle süslenmiştir (Bahşaliyev, 2002: 44) (Tablo VI: 7). Kumluk nekropolünde bulunmuş alınlığın uçları kesme biçimli yapılmış ve üzeri hiçbir desenlerle süslenmemiştir (Halilov, 2008: 99) (tab. VI: 8). Bu tipteki alınlıkların benzerleri Mingçeşevir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 20, tab. XVII), Dolanlar, Haçbulak (Sadıkzade 1973: tab. IV; Munçayev, 1975: 63) ve diğer yapılarında bulunmuştur.

Saç boruları: Saç borularından birinci tipe basit biçimli saç borusu içerir (tab. VI, 9). Bu tip saç borusu Kızılburun nekropolünde bulunmuştur. Bu maddi kültür örneği ince metal levhadan yapılmış ve hiçbir desenlerle süslenmemiştir (Seyidov, Bahşaliyev ve Novruzlu, 1995: resim 13, 28).

İkinci tip saç boruları ince tunç telin spiral biçimde burulması yöntemi ile zikzak biçimde yapılmıştır (Tablo. VI: 10). Sarıdere, Kolanı vb. (Bahşaliyev, 2002: 29, 46) nekropollerinden bu tip saç boruları bulunmuştur. Her iki tip saç borularının benzerleri Çavdar (Sadıkzade, 1971: Tablo V, 7, 9), Daşkesen, Gadabey, Karabağ (Muradova, 1968: 51-58), Mingçeşevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tablo XXI, 28) yerleşimlerinde bulunmuştur.

Dairesel levhalar: Eski süs eşyalardan bir grubunu dairesel levhalar oluşturuyor (tab. VI: 11, 12). Şunların üzerlerinde bir (tab. VI: 11) ve ya iki delik (tab. VI: 12) açılmış, arka bölümüne başa takmak için tunç tel lehimlenmiştir. Bazılarının üzeri üçgenler oluşan ağlarla nakışlanmıştır (tab. II: 11). Boyahmed (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1993: 23), Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 45) yerleşimlerinde bulunmuş bu tip süs eşyalarının benzerleri Çavdar, Gadabey, Haçbulak (Sadıkzade, 1971: tablo V, 1-6) yerleşimlerinde bulunmuştur.

Küpeler: Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden bulunmuş Tunç süs eşyalardan bir grubunu küpeler oluşturmaktadır. Küpeler biçim ve özelliğine göre altı temel tipe ayrılmaktadır.

Birinci tip, uçları geriye kıvrılmış biçimde katlanmış küpeleri içerir (Tablo VI: 13). Sarıdere (Bahşaliyev, 2002: 23), Muncuklutepe (Aslanov, İbrakimov ve Kaşkay, 2003: tablo LXVII, 2), Şahtahtı (Akayev, 2002: tablo XXXIII, 14, 22) yerleşimlerinde bulunmuş bu tip küpelerin hepsi nakışsız yapılmıştır. Benzerleri Azerbaycan'ın diğer eski yerleşimlerinde de çokça görülmektedir (Sadıgzade, 1971: 76, tab. VI, 11).

İkinci tip küpelerin uçları açık biçimde yapılmıştır (Tablo VI: 14). Sarıdere, Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 28, 43; Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 44, 65), Boyahmed (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 18), Demyeler (Bahşaliyev, 2006: s. 84-93), Muncuklutepe, Mardangöl (Aslanov, İbrakimov ve Kaşkay, 2003: tab. XXXII, 1, 6-8; tablo LVIX, 8) nekropollerinden bulunmuş bu tip küpelerin bazıları desen yapılmıştır. Bir grubunun üzerine akik, pasta, balıkkulağı boncuklar takılmıştır (Tablo VI: 15, 16).

Üçüncü tip küpeler uçları bitişik veya birbirinin üzerine bindirilmiş biçimde yapılmıştır (Tablo VI: 15, 16, 17). Sarıdere, Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 28, 43), Boyahmed (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1993: 22), Demyeler (Bahşaliyev, 2006: 90), Kızılburun (Seyidov, Bahşaliyev ve Novruzlu, 1995: resim 13, 13-15), Mardangöl (Aslanov, İbrakimov ve Kaşkay, 2003: tablo LXXIII, 9, 11, 12) nekropollerinden bulunmuş bu tip küpelerin bazılarının üzerine akik, pasta, balık kulağı takılmıştır (Tablo VI: 17, 18).

Dördüncü tip küpelerin uçları burma yöntemi ile yapılmıştır. Demyeler (Bahşaliyev, 2006: 84-93), Kolanı, Sarıdere (Bahşaliyev, 2002: 28, 43), Muncuklutepe (Aslanov, İbrakimov ve Kaşkay, 2003 tab. LV, 17-19) vb. yerleşimlerinden bulunmuş bu tip küpelerin bazılarının üzerine diğerleri tiplerdeki gibi akik, pasta, balıkkulağı v.b. boncuklar takılmıştır. Bir grubunun iki (Tablo VI: 19), bazılarının bir ucu (tab. VI: 20, 21, 22, 23) burulmuştur. Bir ucu burkularak halka biçimine getirilmiş küpelerden çoğunluğunun diğer ucu düz yapılmıştır. Bazılarının uçlarından biri dövülerek yassılaştırılıp spiral biçimine düşürülmüş, ek olarak ince tunç telden hazırlanmış zikzak halka takılmıştır (Tablo VI: 22, 23).

Beşinci tip küpeler zikzak biçimde yapılmıştır (tab. VI: 24). Onlar Kızılburun (Seyidov, Bahşaliyev ve Novruzlu, 1995: resim 13, 6), Muncuklutepe (Aslanov, İbrakimov ve Kaşkay, 2003: 20), Kumluk (Halilov, 2008: 100) nekropollerinde bulunmuştur. Tüm tip küpelerin benzerleri Mingaçevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tab.. XVII, 21, 28), Hanlar (Aslanov, 1975: 85), Nadirbey tepesi (Muradova, 1968: tab. II, 6), Gedebe, Hocalı, Çavdar (Sadıgzade, 1973: 78; Kuşnareva, 1959: 375) ve başka eski yerleşimlerde bulunmuştur.

Asmalar: Asmalar beş temel tipe ayrılmaktadırlar.

Birinci tip asmalar dökme (tab. VI: 25) ve dövme (tab. VI: 26) yöntemi ile eynek biçiminde yapılmıştır. Bunların bazıları üçgen biçimli ağlarla süslenmiştir. III. Sarıdere, Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 29, 45), Merdangöl, Muncuklutepe (Aslanov, İbrakimov ve Kaşkay, 2003: 52, 55), Kızılburun (Seyidov, Bahşaliyev ve Novruzlu, 1995: resim 12, 1) yerleşimlerinde bulunmuş bu tip asmaların benzerleri Mingçeçevir, Hanlar, Genceçay nekropollerinde bulunmuştur (Sadıgzade, 1973: 82; Sadıgzade, 1971: tablo XI, 8).

İkinci tipe Kızılburun nekropolünden bulunmuş (Abibullayev, 1982: tab. XXXII, 10) dövme yöntemi ile dairesel tunç tabakadan yapılmış disk biçimli asma vardır (Tablo VI: 27). Bunun üzeri Hanlar, Çavdar, Mingçeçevir, Dolanlar (Sadıgzade, 1971: Tablo VIII, IX, X), Hacıveller (Müseyibli, 2008: Tablo III, 6, 7) yerleşimlerinde bulunmuş bir grup asmalar gibi üçgenlerden oluşan ağlarla süslenmiştir. Bu tip asma süsler Ortadoğu'nun eski yerleşimlerinde de bulunmuştur (Merpert ve Munçayev, 1977: 154, 156).

Üçüncü tipe hilal biçimli asmalar dahildir (Tablo VI: 28). Bunların üzerinde veya arka bölümünde boyundan asmak için halka lehimlenmiştir. Kolanı (Bahşaliyev, 2002: resim 16, 5), Kızılburun (Meşşaninov, 1926: 218; Abibullayev, 1982: Tablo XXXII, 11; 81) nekropollerinde bulunmuş bu tip asmaların benzerleri Hanlar (Nerimanov, 1958: 93), Çavdar (Şarifov, 1928: 253), Kuşçu (Kumel, 1941: 133), Mingçeçevir (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tab. XIX, 31), Hacıveller (Müseyibli, 2008: tab. III, 12) yerleşimlerinde rastlanmıştır.

Dördüncü tip asmalar kuş figürü biçiminde yapılmıştır (Tablo VI: 29, 30). Sarıdere, Kolanı (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 57, 65), Kızılburun (Abibullayev, 1982: tablo XXXII, 12) vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip asmaların hepsi dökme yöntemi ile yapılmıştır. Bunların bir grubu ayaklı, bazıları ayaksızdır. Üzeri üçgenler ve küçük dairelerden oluşan ağlarla süslenmiştir. Üzerlerinde boyna asmak için bir veya iki delik açılmıştır. Bu ip asmalar Nahçıvan'la yarı sıra Çavdar, Şamhor (Şarifov, 1928: 254), Haçbulaq, Gedebey (Sadıgzade, 1973: tablo XXII, 83, s. 74-88), Kuşçu (Kumel, 1941: 113) yerleşimlerinde de bulunmuştur.

Beşinci tipe çingırak biçimli asmalar dahildir (Tablo VI: 31, 32). Bunların çoğunun üzeri üçgen, açılı biçimli ağlarla süslenmiştir. Sarıdere (Bahşaliyev, 2002: resim 16, 3, 4, 9), Kızılburun (Meşşaninov, 1926: 2220) nekropollerinden bulunmuş bu tip asmalar, biçim ve özelliklerine göre Mingçeçevir, Dolanlar, Çavdar (Sadıgzade, 1971: XIII, 11, 17) yerleşimlerinin asma süsleri ile benzerlik oluşturur.

Kolyeler (Gerdanlıklar): Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden (I. Boyehmed, Sarıdere, Kolanı, Kızılburun, Culfa) bulunmuş kolyeler biçim ve özelliğine göre beş temel tipe ayrılmaktadır.

Birinci tipe dahill olan kolyelerin (gerdanlıklar) uçları dışa dairesel biçimde katlanmıştır (tab. VI: 33, 35). Şunların bir kısmı dökme yöntemi ile yapılmıştır. Üzerleri dışarıdan kesmelerle süslenmiştir. Bir kısmının üzerine akik pasta boncuklar takılmıştır. Bazılarının üzeri çizme desenlerle süslenmiştir (Tablo VI: 35). Boyahmed (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1993: 22), Sarıdere (Bahşaliyev, 2002: 28), Demyeler (Bahşaliyev, 2006: resim 5, 1, 2), Karabağlar, Kalacık (Seyidov, 1985: 320-321) vb. yerleşimlerinden bu tip kolyeler bulunmuştur.

İkinci tipe Kızılburun (Bahşaliyev, 2005: 66) nekropolünde bulunmuş yılanvari biçimde yapılmış kolye içerir (Tablo VI: 36).

Üçüncü tip kolyeler nazik tunç telden yapılmış, üzerine akik, pasta, balık kulağı takılmıştır (Tablo VI: 37, 38). Sarıdere, Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 44), Demyeler (Bahşaliyev, 2006: resim 5, 3), Muncuqlutepe (Aslanov, İbrahimov ve Kaşkay, 2003: tab. LV, 17-19) vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip kolyelerin bazılarının bir veya iki ucu dövülerek yassılaştırılıp spirale dönüştürülmüştür. Tüm tip kolyelerin benzerleri Mingçeçevirde (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tab. XVII, 17-18), Hocalı, Çavdar, Dolanlar'da (Sadıkhzade, 1973: tab. VII) ve Güney Kafkasya'daki diğer yerleşimlerde de (Kuşnareva, 1970: 95) bulunmuştur.

Sancaklar: Sancaklar biçim ve özelliklerine göre sekiz temel tipe ayrılmaktadır.

Birinci tipe Culfa (Aliyev, 1968: 83), Karabağlar (Seyidov, 1985: 320), Kızılburun (Bahşaliyev, 2005: resim 20, 12) vb. yerleşimlerinde bulunmuş yuvarlak başlıklı sancaklar içerir (Tablo VII: 6, 10, 12).

İkinci tip sancaklar dairesel başlıklı yapılmıştır (Tablo VII: 4, 11). Bu tip sancakların bazılarının ortasında uzunsov biçiminde delik açılmıştır (Tablo VII: 11). Bir kısmının üzeri kesme çizgilerle süslenmiştir (Tablo VII: 4). Kızılburun, Karabağlar nekropollerinden (Bahşaliyev, 2005: 72) bu tip sancaklar bulunmuştur.

Üçüncü tip sancağın yukarı kısmı içeri katlanmıştır (Tablo VII: 5). Demyeler (Bahşaliyev, 2006: resim 3, 11, 18), Şahtahtı (Akayev, 2002: tab. XXXIII, 3, 4), Culfa (Aliyev, 1968: 84) vb. yerleşimlerde bu tipte sancaklar bulunmuştur.

Dördüncü tip sancağın başlığı zikzak biçimli yapılmıştır (tab. VII: 3). Culfa nekropolünden (Aliyev, 1968: 83) bulunmuş bu tip sancaklar nispeten kompleks olmuş, daha fazla işçilik becerisi gerektirmiştir.

Beşinci tip sancağın üst kısmında kare biçiminde çıkıntısı, ortasında ellipsisbiçimli delik yapılmıştır (tab. VII: 7). Bu tip süs eşyası şimdilik Nahçıvan'ın eski yerleşimlerinden birinde-Kızılburun nekropolünde tespit edilmiştir (Bahşaliyev, 2005: 72).

Altıncı tip sancak burmabaşlıktır (tab.. III, 1). Şunlar Culfa (Aliyev, 1968: 83), Muncuqlutepe (Aslanov, İbrakimov, Kaşkay, 2003: tab. XXIII, 1, 2; tab.. LV, 1, 2, 3), Şahtahtı (Akayev, 2002: tab. XXXIII, 2) vb. yerleşimlerinde bulunmuştur.

Yedinci tip sancakların baş ve orta bölümünde uzunsov biçimli deliğk açılmış, mismarbiçimli yapılmıştır (tab. VII: 2, 8). Kızılburun, Karabağlar ve b. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip sancakların bazılarının üzerine ilave tunç halka geçirilmiştir (Bahşaliyev, 2005: resim 20, 2, 8) (tab. VI: 8).

Sekizinci tip sancak hayvan başlıklı yapılmıştır (tab. VII: 9, 14). Karabağlar nekropolünden bulunmuş (Bahşaliyev, 2005: resim, 20, 9, 14) bu tip sancağın biri koyun (tab. VI: 9) diğeri keçi başlıklı yapılmıştır (tab. VI: 14). Bu türlü sançaklar eski aşiretlerin dini ideoloji görüşümleri ile bağlılık teşkil ediyor. Tüm tip sancakların benzerleri Gedebeyle (Halilov, 1959: tab. XIII, 3, 5), Mingçeçevirde, Haçbulakda (Sadıkzade, 1971: tab. XX, 8; tab. XII, 11), Kuşçu (Kumel, 1941: 135), Genceçay ilçesinde (Narimanov, 1985: tab. XVI, 7) bulunmuştur.

Düğmeler. Nahçıvan'ın Son Tunç-Erken Demir Çağı yerleşimlerinden (Sarıdere, Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 28, 45) v.b.) bulunmuş düğmeler dökme yöntemi ile, dairesel, konikbiçimde yapılmıştır (tab. VIII: 1, 2, 3, 4). Şunların bazılarının üzerinde küçük delik açılmıştır. Bir grubunun arka bölümüne ilgekvari tunç tab.aka lehimlenmiştir (III Sarıdere) Üzerleri cızma hatlar, üçgenlerle süslenmiştir. Kolanı, Muncuqlutepe nekropollünden bulunmuş düğmeler nakışlanmasına göre ilgi çekiyor (tab. VIII, 1, 4). Onların üzerinde desnelere çarkıfelek biçiminde yapılarak motifine göre hem bir-biriyle, hem de, Hocalı-Gedebeyle kültürüne ait Mingçeçevir, Çavdar, Hanlar, Haçbulak düğmeleri ile benzerlik oluşturuyor (Calilov, 2005: 80).

Pilekler. Nahçıvan'ın eski kuyumculuk malzemelerinden bir grubunu pilekler oluşturuyor (tab. VIII: 5, 6). Şunlar Mingçeçevirden, Çavdardan (Sadıkzade, 1973: tab. XV, 1, 3) bulunan tunç pileklerle daha çok benzerlik teşkil ediyor.

Hakkıxlık nekropolünden bulunan pilek konik biçimde yapılmıştır (tab. VIII: 5). Şunun bir ucu diğzerinin üzerine katlanmış, dış yüzeyi yeşil bakır oksidi ile kaplanmış (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1992: 60).

I Boyahmed nekropolünden bulunan pilek oval biçimli yapılarak, üzeri desenlerle süslenmiştir (tab. VIII: 6). Desenler kabartma daireciklerden ve

dövme yöntemi ile vurulmuş noktalardan ibarettir (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1993: 23).

Bilezikler. Bilezikler biçim ve özelliklerine göre üç temel tipe bölünüyorlar.

Birinci tip bilezikler tüz üclü lentbiçimli yapılmıştır (tab. VIII: 7, 8, 13). Şunların çoğu nakışsızdır, bir grubunun üzeri çizma hatlar, çeşitli geometrik ornamentlerle süslenmiştir. Kızılburun, Culfa, Karabağlar (Bahşaliyev, 2005: 64, 65), Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 44) vb. nekropollerinden bulunmuştur. Şunların bir grubu dövme yöntemi ile çıkıntılı biçimde, uçları açık ve ya değinen yapılmıştır. Bazılarının her iki ucu dışa katlanmışdır.

İkinci tipe Kızılburun, Culfa, Karabağlar, Şahtahtı (Bahşaliyev, 2005: 64-66) nekropollerinden bulunmuş tökme yöntemi ile yapılmış bilezikler dahildir (tab. VIII: 9, 10). Bu tip bileziklerin birçoğunun uçları komple, bazıları hafifçe açık ve ya bir-birinin üzerine bindirilmiş biçimdedir. Bazılarının üzeri çizma desenlerle süslenmiştir (tab. IV: 10).

Üçüncü tipe Karabağlar, Şahtahtı nekropollerinden (Bahşaliyev ve Selimxanov, 1987: 90) bulunmuş yılan başlı bilezikler içerir (tab. VIII: 11, 12). Bu tip bileziklerin bazılarının bir (tab. IV: 12), çoğunluğunun her iki ucu (tab. VIII: 11) yılan başı biçiminde, uçları birbirinden aralı yapılmıştır. Tüm tip bileziklerin benzerleri Mingçeçevirde, Haçbulakda (Sadıxzade, 1973: tab. XXV; tab. XXII 1, 6, 7), Kobustanda (Muradova, 1979: tab. X, 10), Genceçay ilçesinde (Narimanov, 1958: tab. VII, 5, 9), Muğanda (Djafarzade, 1946: tab. XI, 3) ve Güney Kafkasya'daki birçok eski yerleşimlerde bulunmuştur.

Yüzükler. Nahçıvan'ın eski kuyumculuk malzemelerinden olan yüzüklerin yüzüklerin bir kısmı dökme, bazıları dövme yöntemi ile, uçları basit açık ve ya hafifçe dokunan biçimli yapılmıştır. Şunların bir kısmına boncuklardan kaş yapılmıştır, bazıları çıkıntılıdır. Yüzüklerin hepsi dairesel biçimde yapılmasına rağmen bazı özelliklerine göre bir-birlerinden farklı olarak dört temel tipe bölünüyorlar.

Birinci tipe Kızılburun (Abibullayev, 1982: 125), Demyeler (Bahşaliyev, 2006: 86) vb. nekropollerinden bulunmuş lentbiçimli yüzükler içerir (tab. IV: 13).

İkinci tip yüzükler zikzak biçimde yapılmıştır (Tablo VIII: 14). Hakkıxlık, Kolanı (Bahşaliyev, 2002: 33, 45) vb. nekropollerinden bulunmuş bu tip yüzüklerin hepsi ince tunç telden yapılmıştır.

Üçüncü tip yüzükler basit tasarlanmıştır (Tablo IV: 15, 16). Bunlar Nahçıvan'ın Son Tunç- Erken Demir Çağı arkeolojik yerleşimlerinde çok sayıda bulunmuştur.

Dördüncü tipe Boyahmed nekropolünde bulunmuş (Novruzlu ve Bahşaliyev, 1993: 23) Borubiçimli yüzük dahildir (Tablo VIII: 17). Tüm tip yüzüklerin benzerleri Hanlar (Gumel, 1941: resim 30, 1-10), Mingeçevir'de (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: Tablo XX, 3, 5, 10) ve Güney Kafkasya'daki diğer eski yerleşimlerde bulunmuştur .

Ayak Süsleri: Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden (Kolanı, Yurdçu, Halı-Keşan, Muncuqlutepe, Merdangöl, Demyeler vb.) çok sayıda ayak halkaları bulunmuştur. Bunların hepsi dökme yöntemi ile, dairesel biçimde basit yapılmıştır. Kolanı nekropolünden bulunmuş ayak halkalarından biri kendi özelliği ile seçiliyor (Bahşaliyev, 2002, 45). Bunun bir ucu düz, diğer ucu ise zikzak biçimde yapılmıştır (Tablo VIII: 20).

4. Dokuma Sanat Alanı

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında öğrenilmiş Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden dokuma sanat alanı ile ilgili iğneler, iğ başlıkları bulunmuştur. İğ başlıklarının aracılığıyla eski aşiretler hayvanların yünü eğirerek ip yapmış ve bunlardan elbise dokumuşlardır.

İğ başlıkları kemik ve kilden yapılmıştır (Tablo VIII: 20, 21, 22, 23). Kemik iğ başlığı hayvanın namlu kemiğinden yapılmıştır. Kil iğ başlıkları dairesel biçimde yapılmıştır. Tüm iğ başlıklarının ortasında ağaç sap geçirmek için delik açılmıştır (Tablo I: 14-17). Kültepe (Abibullayev, 1982: tab. XIV, 12-15), II. Kültepe (Aliyev, 1991: 87), Şahtahtı (Akayev, 2002: 111, tab. XXX, 11, 12), Karnıyarık (Novruzlu ve Bahşaliyev, 2002: 11) vb. yerleşimlerde bulunmuş kemik ve kil iğ başlıklarının benzerleri Şamhor'da (Halilov, 1959: 152), Mingeçevir'de (Aslanov, Vaidov ve İone, 1959: tablo XLV, 1-3) ve Güney Kafkasya'daki diğer arkeolojik yerleşimlerde tesbit edilmiştir (Kuşnareva ve Çubınşvli, 1970: 13-15).

Sonuç

Yapılan araştırma sonucu olarak şunları söyleyebiliriz: Son Tunç-Erken Demir Çağında Nahçıvan'ın çiftçi- çoban aşiretlerinin seramikçilik, metal işleme, dokuma, taş işleme, dokuma ve diğer sanat alanları ile uğraşıldığını göstermektedir. Son Tunç- Erken Demir Çağı'nda Nahçıvan Azerbayca'nın seramikçilik merkezlerinden biri olmuştur. Seramikçiler tarafından çeşitli biçimde (boyasız ve boyalı, nakışlı ve nakışsız vb.) kil kaplar yapılmıştır. Kapların üzeri kazıma, basma, yapma, mühürleme vb. yöntemi ile çeşitli desenlerle süslenmiştir. Geometrik desenler basit ve karmaşık yapılmıştır. Basit geometrik desenlerde dalgalı, düz ve kırık çizgiler daha çok yaygındır. Birleşik geometrik desenlerde kapların üzeri handesi (daire, romb, dörtgen ve üçgenlerin kombinasyonu ile) desenlerle süslenmiştir. Geometrik, handesi desenlerin bir grubu Nahçıvan'ın eski aşiretlerinin yaşam tarzını, dini-ideolojik görüşlerini yansıtır.

Nahçıvan'daki Son Tunç- Erken Demir Çağı yerleşimlerinden bulunmuş kil kapların, hançerlerin, ok ve mızrak uçlarının, süs eşyalarının biçim ve özelliklerine göre farklı olması, çeşitliliği bu çağda insanların işçilik yeteneğinin gelişimini kanıtıyor. Son Tunç- Erken Demir Çağı'nda Nahçıvan sanatkarlarının seramikçilik, metal işleme vb. sanat alanlarında yapmış olduğu maddi kültür örnekleri yerel özelliklerin yanı sıra Güney Kafkasya, Ortadoğu, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu kültürlerine has özelliklere sahip olduğu görülmüştür.

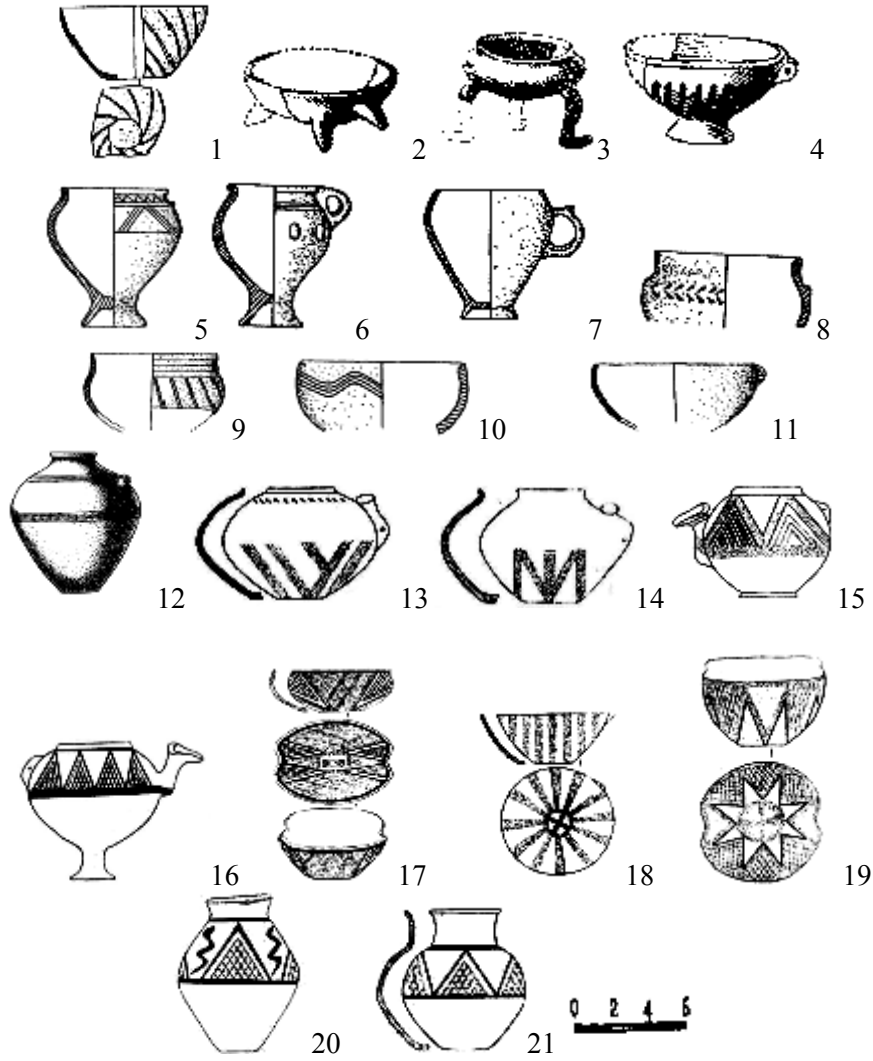
KAYNAKLAR

- Abibullaev, O. A. (1982). Eneolit ..i bronza na territorii Naxiçevanskoy ASSR, Bakü, Bilim, 314 s.
- Aliiev, V. H., (1966) Kultura Raspisnoy Keramiki v Azerbaydjane, Avtoreferat dissert. na soisk. kand. ist. nauk, Bakü, 25 s.
- Aliyev, V. H., (1977) Azerbaycan'da Tunç Çağının Boyalı Kaplar Kültürü. Bakü, Bilim, 163 s.
- Aliyev, V. H., (1968) Culfa Arkeolojik Buluntuları, Azerbaycan Bilimler Akademisinin Haberleri , № 3, Bakü, 72-86.
- Aliiev, V. K., (1991). Kultura epohi sredney bronzi Azerbaydjana, Baku, Bilim, 256 s.
- Aslanov, K.M., Vaidov, R. M. ve İone, K. İ. (1959) Drevniye Minkeçaur. İzdatel'stvo AN Azerb. SSR, 191 s.
- Aslanov, Q. M., İbraqimov, B. İ. ve Kaşqay, S. M. (2003). Drevniye Nekropoli Xaraba-Gilana. Bakü, Bilm, 101 s.
- Avşarova, İ. N. (2007). Hocal-Gadabey Kültürü Aşiretlerinin Tunç Memulatlari (M.Ö. XIV-VII yüzyıl). Bakü, Nurlan, 192 s.
- Akaev, K. K., (2002) Şahtahtı v Ėpoxi Pozdne Bronzi i Ranneko Jeleza. Bakü-Moskova: Akırdak, 200
- Bahşaliyev, V. B. (2004). Nahçıvan'ın Eski Aşiretlerinin Manevi Medeniyeti. Bakü, Bilim, 320 s.
- Bahşaliyev, V. B., (2002). Nahçıvan'ın Erken Demir Çağı Kültürü. Bakü, Bilim, 128 s.
- Bahşaliyev, V. B., (2005) Drevnya Metallurqiya i Metallobrabotka na Territorii Naxiçevani. Bakü, Bilim, 120 s.
- Bahşaliyev V.B., (2006). Ordubad ilçesinin Bist Köyü Etrafında Son Tunç ve Erken Demir Çağına Ait Yerleşimler. Nahçıvan Öyretmenler İnstititusunun Haberleri, № 2 (6), s. 81-85.
- Bahşaliyev, V. B. ve Selimkanov, İ. R. (1987). O Zmeevidnix Brasletax iz sel Şahtahti i Karabaklar v Naxiçevanskoy ASSR. Dok. AN. Az. SSR, s. 89-92.
- Calilov, B. İ. (2005). Azerbaycanın Son Tunç ve İlk Demir Çağı Metal işleme Sanatkarlığının Üretim Vasiteleri ve Teknik Yöntemleri. Azerbaycan Arxeologiyası ve Etnografiyası. Bakü, Naft-Pres, s. 78-82.

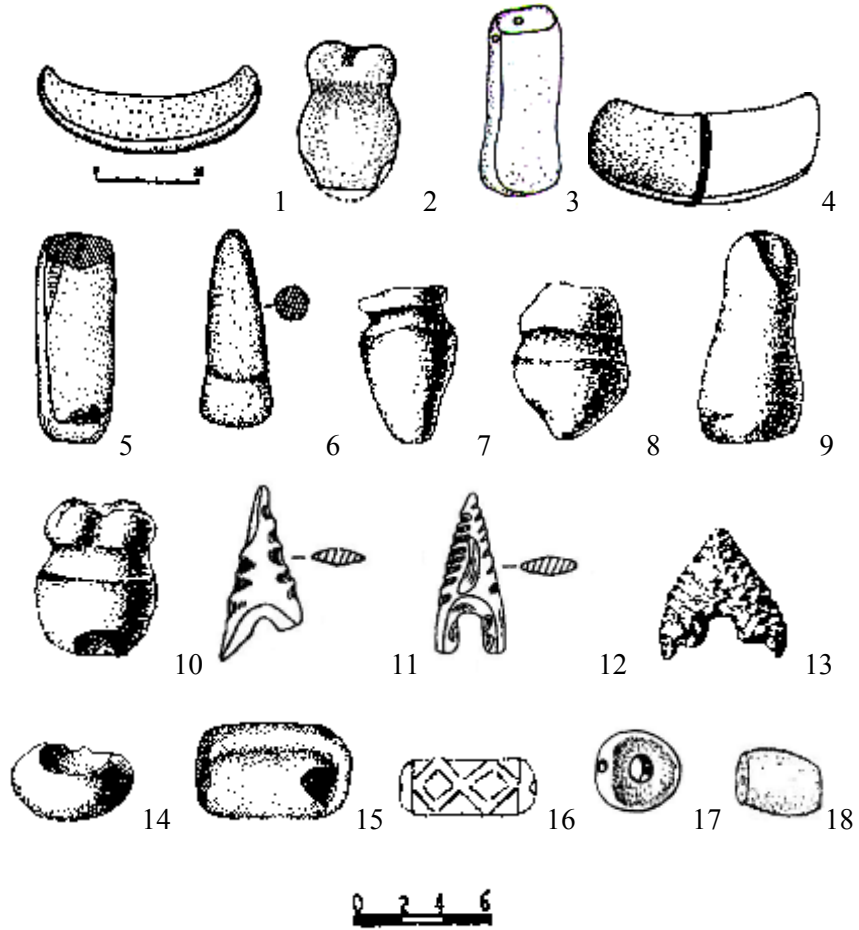
- Caferov, H. T. (2000). Azərbaycan M.Ö. IV Binyılın Sonu-I Binyılın Evvellerinde (Karabağ'ın Qarqarçay ve Terterçay Havzasının Materyalleri Bazında). Bakü, Bilim, 187 s.
- Djafarzade, İ. M. (1946). Elementi Arxeoloqişeskoj Kul'turu Drevney Muqani . İzvestiya AN Az SSR, № 9, s. 29-51.
- Halilov, C. E. (1959). Batı Azərbaycan'ın Tunç Çağı ve Demir Çağının Başlarına Aityerleşimleri. Bakü, Azərbaycan SSR EA, 171 s.
- Habibullayev, O. A. (1959). Kültepede Arkeolojik Kazılar. Bakü, Bilim, 134 s.
- Halilov, T. F. (2008) Kumluk Nekropolünden Bulunmuş Tunç Hancerler. AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberleri, № 1, s. 117-121.
- Halilov, T. F. (2008). İliklikaya Yerleşim Yeri ve Nekropolü. AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberleri, №3, 94-98.
- Halilov, T. F. (2011) Gemikaya Anıtının Ortadoğu Kültürüyle Bağlılığı. Avrasiya (onlay), s. 23-29
- Ismayilov, K. S. ve Aliyev, V. H. (1972). Babaderviş Kadim Yerleşiminde Kabir Yapıları. Bakü, Azərbaycan SSR EA Haberleri, №2, s. 38-51.
- Ismayilov, K. S. (1978). Arkeolokişeskoye İssledovaniye Drevnoko Poseleniya Babaderviş. Bakü, Bilim, 102 s.
- Kuftin, B. A. (1941). Arkeolokişeskiye Raskopki v Trialetti. Tblisi, AN KSSR, 492 s.
- Kaziyev, S. M. (1951). O Nekotorix Tipax Orujiya iz Minkeçaura, MKA, Bakü, AN. Az SSR, t. II, , s. 5-30.
- Kozenkova, B. İ. (1982). Tipoloqiya i Xronoloqişeskiye Klassifakçiya Predmetov Kobanskoy Kul'turu. Moskva, Nauka.
- Kuşnareva, K. H. (1959). Poseleniye Epohi na Holme Üzürlüktepe Okolo Akdama. MİA SSR, s. 242-388.
- Kuşnareva, K. H. ve Çubınşvili, T. N. (1970). Drevnie kul'turu YujnoKo Kavkaza. Leningrad, 191 s.
- Kumel, Y. İ. (1938). Arkeolokişeskiye razvedka na Kilikdake. Az.FİA SSR, №2, s. 17-2.
- Kumel, Y. İ. (1941) Arxeoloqişeskie oçerki. Baku: İzdatel'stvo Az FAN SSR, 166 s.
- Müseyibli, N. A. (2008). Haciveller Nekropolünden Bulunmuş Arkeolojik Bulğular (Şemkir (arkeoloji irsi, tarihi ve memarlığı)). Bakü, Çaşoğlu, s. 117-128.
- Munçayev, R. M. (1975). Kavkaz na Zare Epohi bronzi. Moskova, Nauka, 414 s.
- Muradova, F. M. (1979). Qobustan Tunç Çağında. Bakü, Bilim, 118 s.
- Merpert, N. Y. ve Munçayev, R. İ. (1977). Drevneyşaya Metallurqiya Mesopotomii. Sovetskae Arxeoloqiya, Moskova, Nauka, № 3, s. 154-156.
- Mahmudov, F. R. ve Kesamanli, K. P. (1974). Drevniyem Nekropole Bliz Lenkorani. AN Az SSR, № 3, s. 47-56.
- Muradova, F. M. (1968). Kazak ilçesinde Tunç Çağı Anıtı (Nadirbey tepesi). AMM, VI c, Bakü, Bilim, s. 51-58.
- Meşaninov, İ. İ. (1926). Kratie Svideniya o Rabotax Arxeoloqişeskoj Ekspedicii v Naqorniy Karabax i Naxiçevanskiy kray. Soobş. KAİMK, vip. I, s. 217-240.
- Novruzlu, E. İ. ve Bahşaliyev, V. B. (1992). Şahbuz İlçesinin Arkeolojik Abideleri. Bakü, Bilim, 144 s.
- Novruzlu, E. İ. ve Bahşaliyev, V. B. (1993). Culfa İlçesinin Arkeolojik Abideleri. Bakü, Bilm, 103 s.

- Nerimanov, İ. H. (1958). Genceçay İlçesinin Arkeolojik Anıtları. Bakü, Az SSR EA, 142 s.
- Okladnikova, E. A. (1981). Petroqlifi Sredney Katuni. Novosibirsk, Nauka, 111 s.
- Patapov, L. P. (1978). Drevnetyurkskie çerti poçitania neba i sayano-altayskix naradov. Etnoqrafiya narodov Zapadnoy Sibiri i Altaya. Novosibirsk.
- Pokrebova, M. N. (1984). Zakavkazskie i eqo svyazi s Peredney Aziey v skifskoe vremya. Moskova.
- Piçxealuri, B. B. (1979). Vostoçnaya Kruziya v Konçe Bronzovoko Veka. Tblisi, Meçniereba, 160 s.
- Sadikzade, Ş. H. (1971). Eski Azerbaycan Süsleri (Azerbaycan, Rusça ve İngilizce dilinde). Bakü, İşik., XXX tab.lo, s. 78.
- Sadikzade, Ş. H. (1973). Azerbaycan'da Son Tunç ve İlk Demir Çağına Ait Süs Eşyalarının Tesnifatı. AMM, VII c, Bakü, Bilim, s. 74-88.
- Seyidov, M. M. (1985). Arkeolokiçeskiye Kompleks Kaladjik Epohi Pozdney Bronzı i Raneko Jeleza. Teziz Dokladov Vsesayuznoy Arkeolokiçeskoj Konferançii. Bakü, Bilim, s. 320-322.
- Seyidov, A. K. (1993). Pamyatniki Kuro-arakskoy Kulçturı Nahıçevani. Bakü, Bilgi, 164 s.
- Stebleva, İ. V. (1972). K rekonstrukçii Drevnetyurtkskoj Mifoloqiçeskoj Sistemi. Tyurolokiçeskiy sbornik 1971, Leninkrad
- Seyidov, A. K., Bahşaliyev, V. B., Novruzlu, E. İ. ve Babayev, V. M. (1995). Nahçıvanın ve Babek İlçesinin Arkeolojik Yerleşimleri. Bakü, Azerbaycan, 96 s.
- Şarifov, D. A. (1928) Raskopki Bliz Sela Çavdar Kandjinskoqo uezd. Azkomstarisa, vıp. IV, s. 239-260.
- Texov, B. V. (1957). Pozdnebronzovaya Kultura Liaxovskoqo basseyna. Stalinir: Qosizdat, Yuqa Osetii.
- <http://www.belgeler.com>. Hanifi Biber (2005) Urartu silahları: Kılıc, Hancer ve Bıçaklar Doktora Tezi. Van 2005, 211 s.

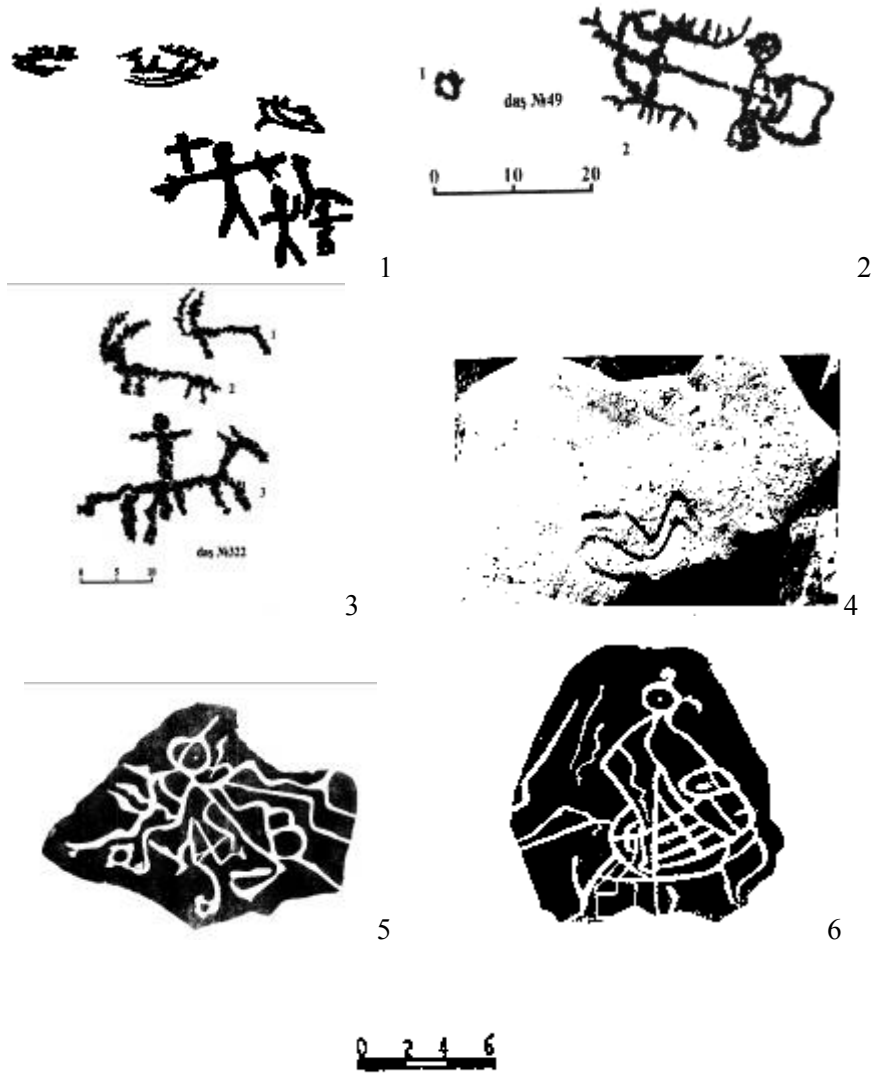
Tablo I.

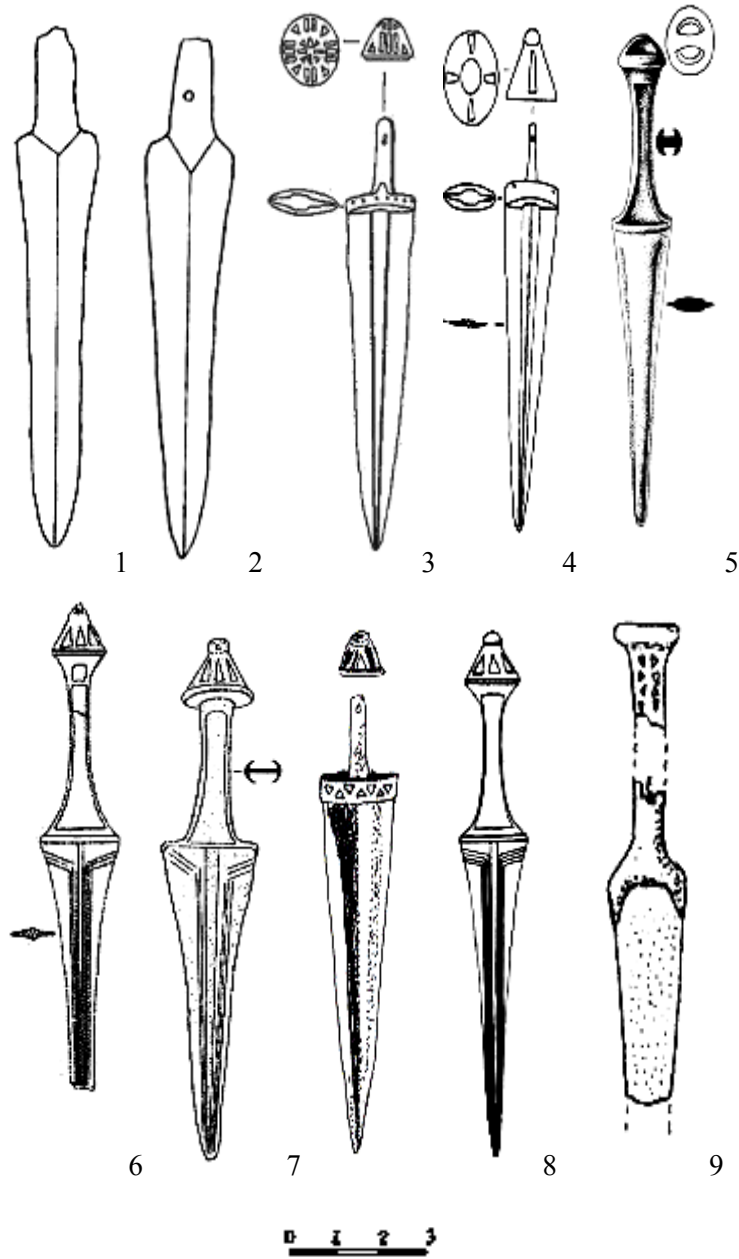
Tablo II.

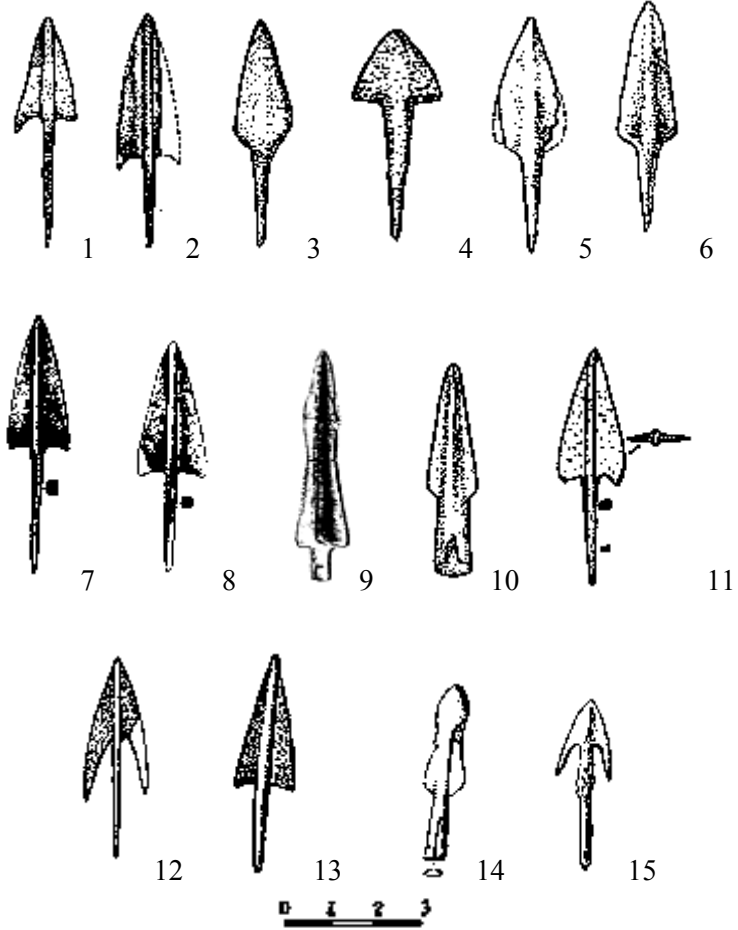
Tablo III.

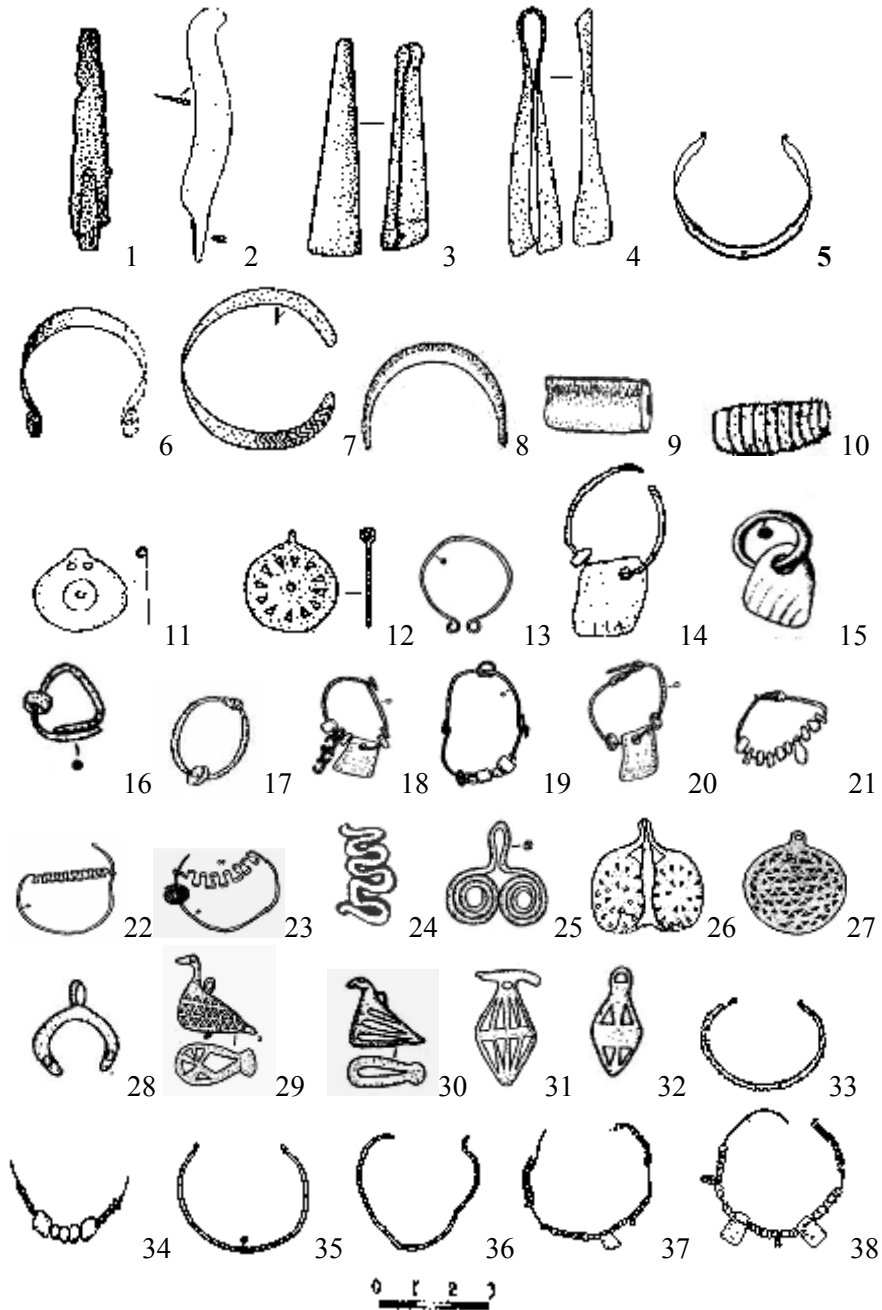
Tablo IV.

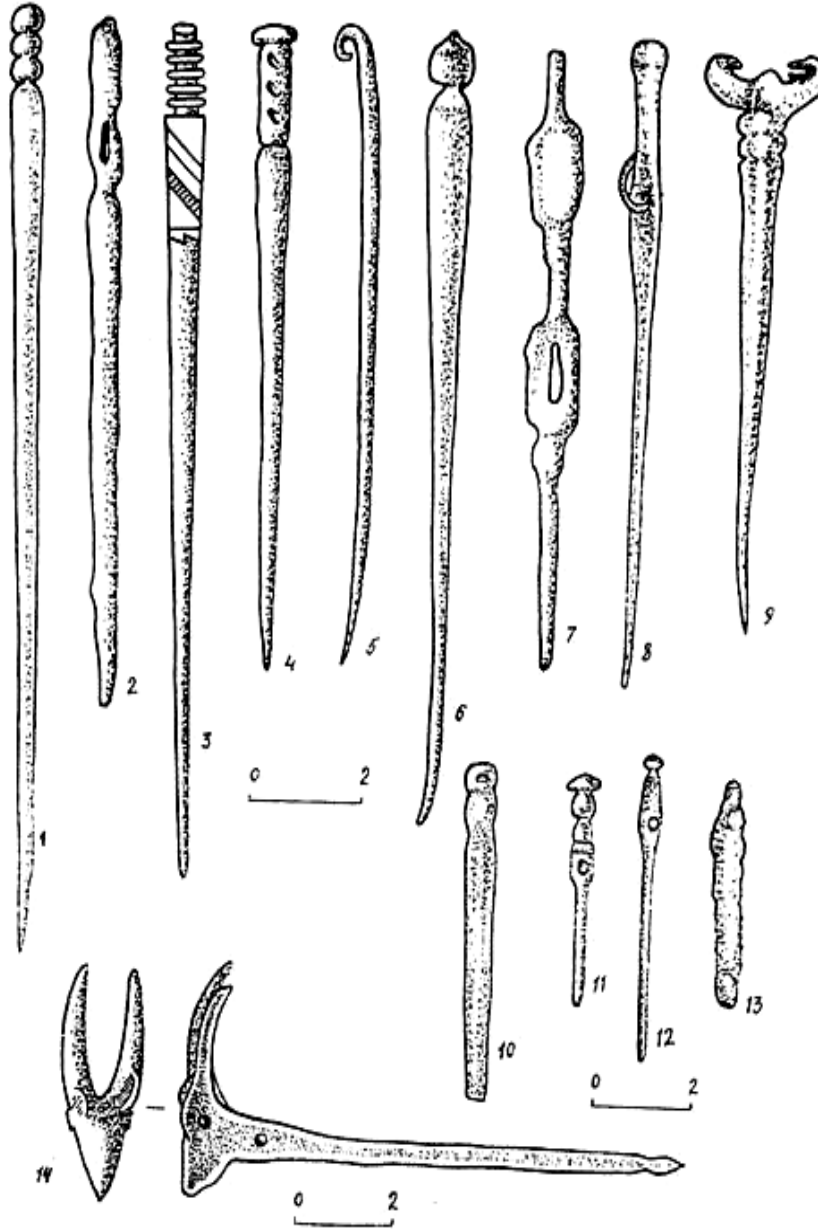
Tablo V.

Tablo VI.

Tablo VII.

Tablo VIII.

